

**АКЦЕНТОЛОГІЯ**

**МИХАЛЬЧУК К. И КРЫМСЬКИЙ А.  
„ПРОГРАММА ДЛЯ СОБИРАНИЯ ОСОБЕННОСТЕЙ  
МАЛОРУССКИХ ГОВОРОВ” (С-ПЕТЕРБУРГЪ, 1910)  
ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ УКЛАДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАЛЕКТНОЇ  
АКЦЕНТНОЇ ПРОГРАМИ-ПИТАЛЬНИКА**  
doi: 10.12958/2227-2631-2020-1-42-106-113

**Галина Кобирина,**

*кандидат філологічних наук,  
старший науковий співробітник відділу діалектології  
Інституту української мови НАН України  
ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-6615-4924>*

У статті звернено увагу на доцільність залучення та евристичну цінність різних джерел для пізнання діалектної системи. Із цією метою проаналізовано працю К. Михальчука і А. Кримського „Программа для собирания особенностей Малорусских говоров” щодо використання її як джерела в укладанні української діалектної акцентної програми, оскільки в ній уміщено окремий розділ про наголос. З’ясовано, що в досліджуваній праці подано узагальнення щодо диференціації українського діалектного простору за ознакою наголошування, зокрема зауважено, що функціонують слова: а) у яких наголос постійно стоїть та переміщується на ті самі склади в усіх українських говірках; б) слова, які по-різному наголошуються в тій самій місцевості; в) слова, які по-різному наголошуються в різних місцевостях. Зроблено висновок, що „Программа для собирания особенностей Малорусских говоров” може слугувати підґрунтям для укладання сучасної акцентологічної програми-питальника, яка орієнтуватиме укладача у виборі форм, синтагматичних конструкцій для дослідження. Підкреслено, що залежно від концепцій, засад дослідження, акцентологічна програма-питальник може передбачати різні завдання, відповідно до яких і репертуар одиниць для дослідження буде різним.

*Ключові слова:* програма-питальник, наголошування, діалектний простір.

The article focuses on the appropriateness of involving different sources to learn the dialect system and their heuristic value. To this end, the work of K. Mikhalchuk and A. Krymsky „Program for collecting features of Malorussian dialects” was analyzed concerning the use (over the use) it as a source for programming the Ukrainian dialect accent program as it contains a separate section. It is found out that the generalization a generalization concerning differentiation of the Ukrainian dialect space on a sign of emphasis

was made in the research paper, in particular it is noticed that words function: a) in which the emphasis is constantly on and shifts to the same syllables in all Ukrainian dialects; b) words that are stressed differently in the same area; c) words that are stressed differently in different areas. It is concluded that the „Program for collecting features of Malorusskikh govorov” can serve as a basis for the preparation of the modern accentological questionnaire program which will guide the compiler in selection of forms, syntagmatic constructions for research. It is emphasized that depending on the concepts, principles of the research, the accentological questionnaire program may provide different tasks, according to which the repertoire of units for research will be different.

*Key words:* questionnaire program, emphasis, dialect space.

**Вступ.** Сьогодні в українській діалектології існують різні прийоми вивчення говірки (говірок), паралельне застосування яких, так само як і використання різноманітних джерел для пізнання діалектної системи, уможливить здійснити системне, комплексне дослідження. Про доцільність залучення та евристичну цінність різних джерел для пізнання діалектної системи підкреслює П. Гриценко (Гриценко, 2015 а, с. 60 – 71).

Один зі способів збирання діалектного матеріалу, який не втрачає своєї актуальності, – використання програми-питальника. Зокрема, зібрані свідчення за програмою І. Новицького („Программа для указания особенностей местных народных говоров в Южной России”. 1872 – 1878) лягли в основу укладання першої лінгвістичної карти української мови К. Михальчука (Нарѣчия, поднарѣчия и говоры Южной России в связи с нарѣчием Галичины. 1872). Сьогодні зафіксований матеріал за програмою-питальником теоретично опрацьований і представлений у різноаспектних працях – дескриптивних, лексикографічних, лінгвогеографічних.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** В українському мовознавчому просторі на позначення способу фіксації діалектного матеріалу за допомогою наперед визначених питань, репертуару досліджуваних одиниць, окрім терміна програма-питальник (І. Грицютенко, В. Дроздовський, М. Павлюк, М. Никончук), функціонує також „програма-матриця” (П. Гриценко), „інструктивна програма” (В. Куриленко), „програма” (І. Новицький, К. Михальчук, Є. Тимченко Б. Ларін, Ф. Жилко, В. Ільїн, П. Лисенко, Й. Дзендзелівський, С. Бернштейн, Г. Клепикова), „питальник” (Н. Прилипка, А. Колесников, 2015), „вказівки” (Є. Тимченко). Поняття „програма” і „питальник” часто використовують як синонімічні (Колесников, 2015, с. 147); водночас пропонують розрізняти їх за методами збору матеріалу – польовим обстеженням чи анкетуванням (Сухачов, 1974, с. 33 – 43). Ми також вважаємо, що поняття „програма-питальник”, „програма”, „питальник” є не зовсім синонімічними. На нашу думку, варіантними є терміни „програма-питальник”, „програма-матриця” та „програма”, у яких

уміщено не тільки питання, які орієнтують на фіксацію мовних особливостей, а також ті, які інструктують щодо концепції дослідження, методики збирання мовного матеріалу, наприклад, у „Програмі для збирання матеріалів до діалектологічного атласу української мови” є такі підпункти: „Завдання атласу”, „План атласу”, „Вибір відповідачів”, „Транскрипція”, „Запис зв’язних текстів мови”, „Як записувати матеріал по лексиці і синтаксису”, „Як записувати матеріал по фонетиці і морфології”, „Про організацію експедиції” (Ларін, 1949, с. 80 – 118). Термін „питальник” доцільно вживати, якщо подано лише перелік питань для фіксації мовного матеріалу.

**Виклад основного змісту. Мета** нашого дослідження – проаналізувати програму К. Михальчука й А. Кримського – „Программа для собиранія особенностей Малорусскихъ говоровъ” (С.-Петербургъ 1910, 163 с.) – на предмет використання її як джерела в укладанні української діалектної акцентної програми-питальника.

Чому для аналізу вибрано саме цю програму? Відповідь очевидна: у їй окремий розділ присвячений наголосові (розділ „Удареніє”, с. 139 – 163). У сучасній українській діалектології немає окремої програми, яка б спрямовувала мовознавців на дослідження акцентуаційної системи. Припускаємо, що це є однією з причин, чому акцентологія й досі залишається на периферії діалектологічних досліджень, попри те, що її як окремий розділ виділяли вже в давніх граматиках (перші спроби опису наголошування подають давні українські граматики (Л. Зизанія (1596 р.), М. Смотрицького (1619 р.), І. Ужєвича (1645), О. Павловського (1818 р.), Я. Головацького (1849 р.) та ін.); сьогодні акцентуаційні особливості, так само як і явища, риси інших структурних рівнів, консолідують і водночас диференціюють український діалектний простір.

Історична довідка: „Программа для собиранія особенностей малорусскихъ говоровъ” зорієнтована на фіксацію діалектного матеріалу з усього національного континууму. Спершу її укладав К. Михальчук, однак через хворобу не завершив роботу. А. Кримський значно доопрацював її та опублікував. Варіант програми українською мовою – Михальчук К., Тимченко Є. „Програма для збирання діалектичних одмін української мови”<sup>1</sup> (Михальчук, Тимченко, 1909), яка є значно ширшою за програму К. Михальчука й А. Кримського, оскільки, як зазначає І. Зілінський, окрім спільних для двох програм розділів про фонетику і наголос, містить в собі ще „формованне слів, деклінацію, конюгацію, складню і багатий лексикальний матеріал, зладжені самим Тимченком” (Зілінський, с. 206). Дослідники вважають її найдокладнішою програмою поч. ХХ ст.

---

<sup>1</sup> Історію укладання цих двох програм описав І. Зілінський (Зілінський, 1911, с. 206 – 208).

Аналіз „Программы для собиранія особенностей малорусскихъ говоровъ” К. Михальчука й А. Кримського, зокрема її розділу „Удареніє” (Михальчук, Крымській, 1910, с. 139 – 163).

1. У зазначеній програмі подано коротку характеристику наголосу щодо його різномісності, варіантності в українському просторі. Наведено узагальнення щодо диференціації українського діалектного простору за ознакою наголошування, зокрема зауважено про функціонування слів: а) у яких наголос постійно стоїть та переміщується на ті самі склади в усіх українських говірках; б) слова, які по-різному наголошуються в тій самій місцевості; в) слова, які по-різному наголошуються в різних місцевостях. Однак про функціонування в українському мовному просторі говірок зі сталим наголосом не згадано.

2. Окрім теоретичних засад щодо визначення наголосу, природи українського наголошування, уміщено також інструкцію, як записувати матеріал, та застереження щодо обов’язковості проставлення наголосу в зафіксованих словах.

3. Питання<sup>2</sup> щодо місця словесного наголосу охоплюють усі повнозначні частини мови та дієприкметник і дієприслівник як форми дієслова.

4. Різні за фонетичною та морфемною структурою слова подано у вихідній формі: іменники, займенники, числівники – у формі Н. в. одн. (*на́рі́д<sup>3</sup>, го́лубэць, ко́хання; ко́жэ́н, сво́я; обы́два, оды́на[д]ця́ть*), а іменники, що вживаються тільки в множині – у формі Н. в. мн. (*вэ́сэло́ці, водо́хрэці́, дро́ва, э́лэно́ці, об́жы́нкы́, ра́доці́, сма́коці́, сьва́тоці́*); прикметники та порядкові числівники – у формі Н. в. одн. чол. р. (*ду́жы́й, ле́гкы́й; чоты́рна[д]ця́ты́й*); дієслова – у неозначеній формі (*зай́ты, всты́гну́ты, бі́льша́ты, до́брі́ты, пры́сво́йты, збі́льшы́ты, бі́га́ты, бага́тша́ты, захо́ды́ты, волода́ты, ба́сідува́ты*).

5. Передбачено записувати й окремі словозмінні форми: для іменників чол. р. – форми Р. відм. одн., Кл. відм. одн. та Н. відм. мн.; для іменників жі́н. р., окрім зазначених форм, також і Зн. відм. одн.; для прикметників жі́н. р. і сер. р. – Н. відм. мн.; для дієслів – 1 ос. одн. та 2 ос. одн., наказовий спосіб, а також форми мин. часу на *в* у чол. р, жі́н. р., сер. р. (*ходи́в, ходы́ла, ходы́ло*).

6. Іменники, здебільшого це загальні назви, розподілені за родами, у межах родів – за складами (дво-, три-, чотирискладові слова) та різними суфіксами: *-ар (-яр)* (*бля́ха́р, кра́ма́р, му́ля́р*), *-к* (*зна́йко́, та́но́к, я́ро́к*), *-ок* (*голу́бо́к, коло́со́к, кы́пйато́к*), *-ець* (*го́лубэ́ць, ка́га́нэ́ць, ла́ска́вэ́ць*), *-от* (*гра́мота́, мокро́та́, пано́та́*), *-ин* (*верхо́вы́на*), *-оньк* (*ді́вчыно́нька, ла́стіво́нька, поло́ня́нка*) тощо; іменники на позначення власних назв окремо не виділено, хоча в ілюстраціях представлено антропоніми

<sup>2</sup> Так умовно називаємо списки слів, у яких передбачено зафіксувати місце словесного наголосу.

<sup>3</sup> Приклади подаємо такою самою графікою, як і в оригіналі.

(Володымы́р, Дэ́мко, Олэ́сько, О́сьп, Павлу́сьо, Па́шко, Про́кіп, Ро́ман; Ма́рія; Гна́тюк, Ко́стюк, Па́влюк; Ара́бын, Болга́рын, Галыча́нын, Гу́цул, По́ляк, Ру́сын, Сэ́рбын, Тата́рын, Укра́їнець, Укра́їнка), топоніми (Перея́слав, Чэ́рнівці; Дні́стэр, Дні́пэр, Лі́мныця; Укра́їна, Буко́віна, Галыча́на, Гу́цулія, Моско́вщина, Польщи́на, Швэ́дчына).

7. Прикметники розподілені за морфемною структурою, зокрема, за наявністю окремих суфіксів: -н (го́лосный, зоря́ный, ла́гідный), -ыст (галу́зысты́й), -оват (прымхова́тый, твэ́рдо́ваты́й), -ан (-ян) (до́сві́тча́ный, коно́пля́ный), -ськ (ота́маньськый, това́рыськый), -ов, -ев, -єв (дубо́вый, ма́ковый, яло́вый; вогне́вый, дощэ́вый; га́євый), -ач (-яч) (бара́нячий, ла́бэ́дячий), -еньк (бі́лэсьнькый, вэ́лычэ́нькый, вы́шнэвэ́нькый); суфіксів і префіксів (за́шыро́кый, пэ́рэві́зный, пэ́рэхі́дний, подо́вгова́тый, прозо́рысты́й, розло́жысты́й, удо́во́єный, укра́їньськый, улю́бле́ный); складанням основ (вэ́лыко́дний, сыво́бо́родый, то́го́рі́чний) тощо<sup>4</sup>.

8. Попри те, що прикметники не структуровані щодо розряду за значенням, але приклади свідчать про те, що передбачено фіксувати присвійні (дя́ків, ку́мын, сэ́стры́н), відносні (ду́ховый, Льві́вський, рі́здвя́ный, спі́льний, ца́рський), якісні (блі́зький, ла́ска́вый, зоры́сты́й жада́ный, щасли́війший) прикметники.

9. Займенники як самостійна частина мови представлені дуже скупо; із поданого переліку можна виділити питально-відносні (ко́трый, ко́тра, ко́трэ, чы́я, чы́ё), присвійні (тво́я, тво́ё, сво́я, сво́ё), вказівні (то́та, то́то, то́ті), означальні (ко́жэ́н, са́мый, ся́кий).

10. Числівники – різні за будовою та розрядом: прості та складні; кількісні й порядкові (дво́йко́, оды́на[д]ця́ть, два[д]ця́тый, пі́втора́).

11. Дієслова – різні за структурою (дво-, три-, чотири-, п'ятискладові) і морфемною будовою подано в неозначеній формі (вэ́сты, нэ́сты, па́сты); із префіксами (за́йты́, пэ́рэйты́), суфіксами (бі́га́ты, ду́ма́ты, гу́кну́ты, лы́гну́ты; лі́пи́а́ты, мэ́ни́а́ты, бага́ти́а́ты; бі́льши́ты, до́брі́ты, лі́пши́ты), префіксами і суфіксами (вно́сы́ты, збі́льши́ты, накра́сы́ты; просва́та́ты, засу́ка́ты, пэ́рэно́сы́ты, розне́мі́гты́ся).

12. Дієприкметники як відмінювана форма дієслова<sup>5</sup> (бы́тый, взя́тый, взя́ті).

13. Дієприслівники як невідмінювана форма дієслова доконаного й недоконаного виду: ду́мавши, полэ́жа́вши; бі́жу́чы, даю́чы, хо́тячы, шэ́лэ́стячы́.

<sup>4</sup> Уважаємо, що виокремлення іменників, прикметників за різними способами творення уможливить дослідити їхній вплив на рухомість / нерухомість словесного наголосу в процесі словотворення.

<sup>5</sup> Дієприкметники, так само як і дієприслівники, подано в пп. „Причастія спрягаемая, дѣепричастія, нарѣчія, предлоги и проч. частицы”, де подано й особові дієслова (бра́ла, бра́ло, бра́лы; роды́вся, роды́лась, роды́лось, роды́лись).



14. Прислівники – різні за будовою та структурою (*вэрхо́м, тако́ж, байду́жэ, жыве́нько, завглы́бшкы́, завсі́ды, наспра́(в)жкы́, попэ́рэду*).

Наголос у словозмінній парадигмі може переміщатися на різні склади, тому виправданим є те, що окремий підпункт у цій програмі присвячено наголошуванню в словозміні, зокрема запропоновано звернути увагу на такі відмінкові форми:

а) Р. відм. одн. присвійних (*мо́го, мо́його – мо́єго, мойо́го – мойого́, сво́го – сво́єго*), вказівних займенників без прийменників (*сэ́го – сьо́го – цэ́эго*), займенникових конструкції з прийменниками (*мого́ – без мого́; того́ – до то́го*) та прийменниками й іменниками (*без тво́го брата́ – без тво́го брата́*);

б) Д. відм. одн. присвійних (*мо́му – мо́єму, тво́му – тво́єму, сво́му – сво́єму*), вказівних (*сьо́му – цэ́эму, то́эму*) та означального займенника (*всьо́му – всэ́эму*);

в) Н. відм. мн. іменників жі́н. р., які перед закінченням *-а (-я)* мають дві приголосні (*ді́вкы – ді́вкі, мы́скы – мы́скы, пісьні́ – пісьні́*)<sup>6</sup>;

г) М. відм. одн. односкладових іменників чо́л. р., у яких можливе закінчення у та і (*в гаю́ – в га́ї, на краю́ – на кра́ї, в лісу́ – в лі́сі, в саду́ – в са́ді*).

Попри те, що в досліджуваній програмі не передбачено спостереження, чи зберігають похідні слова наголос твірної основи, але це можна з'ясувати за допомогою слів, які представлені для записування. Дослідити міжрівневу взаємодію, зокрема, чи впливає морфемна структура слова на місце наголосу, уможливить фіксування наголосу таких слів:

а) додавання суфіксів до іменникових основ й утворення прикметників (*Го́сподь – го́сподэ́вый; Гу́цул – Гу́цулія – гу́цульський, Украї́на – Украї́нэц, Украї́нка; тве́рды́й – тве́рдэ́нькый*);

б) додавання префіксів до дієслів (*де́ржа́в – підде́ржав, ле́жа́ты – полэ́жа́ты*);

в) додавання префіксів до прислівників (*куды́ – ніку́ды, колы́ – ніко́лы*).

Так само немає окремого підпункту щодо з'ясування місця наголосу в синтагматичі, водночас деякі питання „Програми...” орієнтують щодо фіксування пересунення наголосу на попередній склад у синтаксичних конструкціях, зокрема це:

а) сполучення прийменника і форми Р. відм. одн. особових (*мэ́нэ – до мэ́нэ, його́ – від його́*), присвійних (*мого́ – без мого́*), питально-відносних (*кого́ – бі́ля ко́го*), вказівних (*того́ – до то́го*) займенників, про які йшлося вище;

<sup>6</sup> Зауважимо, що автори „Програми...” дають настанову записувати якомога більше іменників у формі Н. відм. мн. і порівнювати їх із наголошуванням у російській літературній мові (Михальчук, Крымській, 1910, с. 162).

б) сполучення прийменника і форми Д. відм. одн. особових (*йому – на йому*), питально-відносних (*кому – при кому*) займенників;

в) сполучення присвійних займенників із прийменником та іменником (*бээ твого брата – бээ твого брата*).

Сьогодні очевидним є те, що наголос в українських говірках (за винятком лемківських говірок) унаслідок своєї рухомості, різномісності може виконувати розрізнявальні функції – лексико-граматичну, лексико-семантичну<sup>7</sup>. У „Програмі...” передбачені питання, які допоможуть їх зафіксувати, зокрема:

а) чи змінюється лексичне значення слова зі зміною місця наголосу (*на дворі „наружу” – на дворі „на подвір’ї”*);

б) чи змінюється наголос на позначення релігійного свята (*на Пётра – на Пётра*);

в) чи диференціює наголос власну і загальну назву слова (*піскі – мн. від пісок та Піскы – географічна назва*);

г) чи переноситься наголос у прикметниках жін. р., коли вони виконують функцію присудка (*вона добра – вона добра*);

д) вид дієслова – доконаний (*заходьтись*) і недоконаний (*заходьтись*).

Водночас зауважимо, що цікавими й закономірними є запитання, за допомогою яких передбачено виявляти ті слова, наголос яких відрізняється від наголосу в російській літературній мові. Зафіксовані матеріали вкотре засвідчать про те, що українська мова загалом і її акцентний рівень зокрема є окремою, самостійною системою, а не частиною російської мови.

**Висновки та перспективи подальших досліджень.** Уважаємо, що проаналізована „Програма...” стане орієнтиром для укладання української акцентологічної програми-питальника. Очевидним є те, що, залежно від концепцій, засад дослідження, акцентологічна програма-питальник може передбачати різні завдання, відповідно до яких і репертуар одиниць буде різним. Адже „питальники є тим дослідницьким інструментом, формуванню якого передують моделювання об’єкта вивчення, відбір релевантних елементів структури, явищ відповідно до вибраної стратегії пізнання діалекта” (Гриценко, 2015, с. 53).

#### Література та джерела

Гриценко П. Ю. (2015). Об одном типе источников диалектологических исследований. *Исследования по славянской диалектологии. 17. Судьба славянских диалектов и перспективы славянской диалектологии в XXI веке*. Москва. С. 60 – 71.

---

<sup>7</sup> Докл. про функції наголосу в українських говірках див.: (Кобирилка, 2006, с. 183 – 188; Кобирилка, 2010, с. 20 – 23).

- Зілинський І. (1911). Програма для збирання українських діалектичних одмін. *Зап. наук. т-ва імені Шевченка*. III в. С. 206 – 208.
- Кобиринка Г.С. (2010) Лексико-семантична функція наголосу. *Наук. зап. Нац. ун-ту „Києво-Могилянська академія”*. С. 20 – 23.
- Кобиринка Г. С. (2006). Наголос у системі формотворення. *Лінгвістичні студії*. Черкаси. С. 183 – 188.
- Колесников А. О. (2015). *Морфологія українських південнобесарабських говірок: генеза і динаміка*. Ізмаїл, 676 с.
- Ларін Б. О., Жилко Ф. Т., Ільїн В. С, Лисенко П. С. (1949). *Програма для збирання матеріалів до діалектологічного атласа української мови*. Друге вид. Київ, 119 с.
- Михальчук К. и Крымській А. (1910). *Програма для собірання особенностей Малорусскихъ говоровъ*. С.-Петербургъ, 163 с.
- Михальчук К. П., Тимченко Є. (1909, 1910). Програма для збирання діалектичних одмін української мови (в додатку). *Зап. Укр. Наук. Т-ва в Києві. Кн. V*. 1909. С. 1 – 48. *Кн. VI*. 1909. С. 48 – 96. *Кн. VII*. 1910. С. 97 – 144.
- Сухачов Н. Л. (1974). Лингвистические атласы и карты. *Проблемы картографирования языкознания и этнографии*. Ленинград. С. 33 – 43.

*Стаття надійшла до редакції 27.10.2020 р.*

*Прийнято до друку 30.10.2020 р.*

*Рецензент – канд. філол. наук, доц. Лєснова В. В.*